

Qalib SAYILOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: qalibsayilov@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.2.83>

RAMAZAN KARVANI... BÜTÜN YOLLAR ÜFÜQLƏRDƏ BİTMİR

Açar sözlər:söz, elm, nağıl, şeir, Ramazan dərsi, Ramazan karvanı, ömür kitabı

SUMMARY

RAMADAN CARAVAN... ALL ROADS DO NOT END AT THE HORIZON

They asked the dervish:

- What is the most difficult?

"The hardest word," she said. - It is difficult to explain because it is difficult to understand.

In this mortal world, in some areas of science and fairy tales, there are many who regret speaking and few who regret keeping silent.

Ramazan Gafarlı was not one of those who regretted speaking, but sometimes regretted because he spoke the truth.

Life is full of lessons and we learn new ones every day. There was a Ramadan lesson in this mortal world. A lesson adorned with signs and wisdom!

The master word ashIq from Shirvan, nicknamed Hasta Qasim, said:

Sick crowing on November,

It was the merchant who came, the teacher who left.

The serv tree flew from every tree,

Inherited, there is no bar in the knot.

It is not a coincidence that this poem is mentioned when considering the concept we call "Ramadan Lesson". HastaQasim beautifully presented the lessons of the world in four lines. The first verse encourages a "saturated" teacher's advice to see every facet of the world. In the second verse, it is seen that he expressed his youth wisely and that he had the power to buy and sell the world in his youth. In the third verse, although it looks as beautiful and majestic as a cypress, it realizes that the world is empty, mortal and useless.

Ramadan Lessons is a life reflected on these four verses. As you turn the pages of this book of life, you will witness different stories.

In the research method of the scientist described in the article, the deductive method is predominantly preferred, that is, the direction shown by the facts and evidence is considered reliable.

In materialist thought, there are two conflicting theories about the origin of the world. You will soon hear the reason for my sudden transition. Transitions change when it comes to spirit and matter.

According to the ignorant mentality, there are BJP and BJP theories, one that claims that the universe came into being with a big bang, and the other that people "return" to a point. Both are different manifestations of pantheism and philosophy. For many years, our values in all fields

have been studied in kinkreet clichés. We will break these stereotypes and talk about the Ramadan Caravan that no one knows about.

Keywords: word, science, fairy tale, poetry, Ramadan lesson, Ramadan caravan, book of life

РЕЗЮМЕ

КАРАВАН РАМАДАНА... ВСЕ ДОРОГИ НЕ ЗАКАНЧИВАЮТСЯ НА ГОРИЗОНТЕ

Они спросили дервиша:

- Что самое сложное?

«Самое трудное слово», - сказала она. - Это трудно объяснить, потому что это трудно понять.

В этом бренном мире, в некоторых областях науки и сказок, много тех, кто сожалеет о том, что сказал, и мало тех, кто сожалеет о том, что молчал.

Рамазан Гафарлы не был из тех, кто сожалел о своих словах, но иногда сожалел о том, что говорил правду.

Жизнь полна уроков, и каждый день мы узнаем новые. В этом смертном мире был урок Рамадана. Урок, украшенный знаменами и мудростью!

Мастер слова ашык из Ширвана по прозвищу Хаста Касим сказал:

Больное кукареканье в ноябре,

Это пришел купец, ушел учитель.

Сервовое дерево слетело с каждого дерева,

Передается по наследству, в узле нет планки.

Это стихотворение неслучайно упоминается при рассмотрении концепции, которую мы называем «Урок Рамадана». ХастаКасим прекрасно изложил уроки мира в четырех строках. Первый стих призывает «насыщенного» учителя увидеть каждую грань мира. Во втором стихе видно, что он мудро выразил свою молодость и что в юности у него была сила покупать и продавать мир. В третьем стихе он хоть и выглядит прекрасным и величественным, как кипарис, но осознает, что мир пуст, смертен и бесполезен.

«Уроки Рамадана» — это жизнь, отраженная в этих четырех стихах. Перелистывая страницы этой книги жизни, вы станете свидетелем разных историй.

В описанном в статье методе исследования ученого преимущественно отдается предпочтение дедуктивному методу, то есть достоверным считается направление, показанное фактами и доказательствами.

В материалистической мысли существуют две противоречивые теории происхождения мира. Скоро вы услышите причину моего внезапного перехода. Переходы меняются, когда дело касается духа и материи.

Согласно невежественному менталитету, существуют теории БДП и БДП, одна утверждает, что Вселенная возникла в результате большого взрыва, а другая, что люди «возвращаются» в точку. Оба являются различными проявлениями пантеизма и философии. На протяжении многих лет наши ценности во всех областях изучались с помощью клише. Мы ломаем эти стереотипы и поговорим о Караване Рамадана, о котором никто не знает.

Ключевые слова: слово, наука, сказка, поэзия, урок Рамадана, караван Рамадана, книга жизни.

Dərvişdən soruşdular:

—Ən çətin olan nədir?

—Ən çətin olan sözdür, —demiş. —Çünki anlamaq da çətin, anlatmaq da çətin.

Bu fani dünyanın bəzi elm və nağıl sferalarında danışmağa görə peşiman olanlar çox, susmağa görə peşiman olanlar azdır.

Ramazan Qafarlı danışmağa görə peşiman olanlardan yox, bəzən haqqı danışdığına görə peşiman edilənlərdən olub.

Həyat dərslərlə doludur və hər gün də yenisini öyrənirik. Bu fani dünyada bir Ramazan dərsi də var imiş. İbrətlərlə, hikmətlərlə süslənmiş bir dərslər!

Xəstə Qasım ləqəbli şirvanlı ustad söz sənətkarı deyirdi:

Xəstə Qasım günü keçmiş qocadı,
Gələn bəzircandı, gedən hocadı.
Sərv ağacı hər ağacdən ucadı,
Əsli qıtdı, budağında bar olmaz.

“Ramazan Dərsi” dediyimiz məfhumu düşünərkən, bu şeir parçasının xatırlanması təsadüf deyil. Xəstə Qasım dünya dərslərinin mənzərəsini dörd misra ilə gözəl təsvir etmişdir. Birinci misrada dünyanın hər üzünü görüb, “doymuş” bir ixtiyarın nəsihəti ifadə olunur. İkinci misrada insanın gəncliyini hikmətli biçimdə bəyan edir və gənc olduğundan sanki dünyanı alıb-satmağa gücü yetərmiş. Üçüncü misrada isə dünyanın sərv kimi yaraşıqlı, əzəmətli görünməsinə rəğmən boş, fani, puç olduğunu idrak edir.

Ramazan dərsləri də bu dörd misralıq düzgünə proyeksiya olunmuş bir ömürdür. Bu ömür kitabını vərəqlədikcə müxtəlif hekayələrin şahidi olursan.

Alimin araşdırma və tədqiq üslubunda, əsasən, deduktiv metodologiyaya üstünlük verilir. Yəni faktlar və dəlillərin göstərdiyi istiqamət etibarlı hesab olunur. Şeirdə, poeziyada isə müqəddimə başqa cürdür.

Materialist düşüncədə dünyanın yaranmasına dair iki bir-birinə zidd olan nəzəriyyə mövcuddur. Birdən-birə belə keçid etməyimin səbəbini bir azdan duyacaqsınız. Məsələn ruh və materiya üzərinə gələrsə, keçidlər, gəzişmələr dəyişər.

Cahil zehniyyətə görə, “Biqben” və “Biqkreen” nəzəriyyələri var ki, biri guya kainatın yaranmasını böyük partlayışla, digəri tam əksinə, küllün bir nöqtəyə “dönüşündən” kainatın yaranmasını iddia edir. Hər ikisi panteist və vəhdəti-vücuda fəlsəfəsinin müxtəlif təzahür formalarıdır. Uzun illər bütün sferalarda dəyərlərimiz “kinkreet” klişelərdə öyrənilib. Biz bu stereotipləri sındıraraq heç kimin tanımadığı **Ramazan karvanından** bəhs edəcəyik.

Çağdaş humanitar elmlərin qarşısında duran problemlərdən biri də “insanı tanıma” və “insan yetişdirmə” ideyasıdır. Bir vaxtlar “sovet adamı” istilahi ilə səhv salınmaması üçün problemin İslam elmi kontekstində təhlil edilməsi məqsəddəyigündür. Bu müstəvidə bir neçə problemə rastlaşırıq. Birinci antropoloji problemdir ki, insanı insanın araşdırmasıdır. Bu o deməkdir ki, insan obyekt olaraq insanı araşdırarkən subyektivlikdən tamamilə uzaqlaşa bilmir. Fauna və floranı, başqa seriyə araşdırmalarda insan obyektiv ola bilir, amma, insan insanı tədqiq

etdikdə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tam obyektiv ola bilmir. İkinci problem materialist düşüncədir ki, insana fiziki olaraq yanaşılmış, onun ruhi mənası diqqətə alınmamışdır. Ruh isə Allah c.c. yalnız insana bəxş etmişdir. Üçüncü problem insanı sənətçi, alim, müəllim və s. öyrənmək üçün onun daxilinə qoyulmuş “kodları” tapmaq lazımdır. İnsanın batinində mövcud “ilahi cihazları” taparaq necə işlədiyini öyrənmək lazımdır. Azərbaycanda Enneqram elminin banisi Rəşad Manafov yazır ki, “müqəddəs məqsəd üçün xəlv edilən insanı öyrənmə bilmək əslində kainatdakı bir çox gizli qapıları açmağa kömək edir”. “İnsan kimliyini” yanlış konsepsiyaları öyrənməkdənsə, “ilahi qanunları tətbiq etmək, ilahi hüdudları qorumaq, Allahu tapmaq üçün batini yolçuluğa çıxmaq da əhəmiyyət kəsb edir”.

“İnşiqaq” surəsi 19-cü ayədə Rəbbimiz, –*“siz təbəqədən təbəqəyə minirsiniz (çıxırsınız)”*–buyurur. Bu ayə insan yaradılışındakı təbəqələri bizə xatırladır.

Biz bəzən elə güman edirik ki, nəyinsə və ya hansısa bir yeni kəşfin müəllifiyik və yaxud bu düşüncənin ilkin sahibi bizik. Yuxarıdakı ayəti-şərif bizə anladır ki, nəinki sizin düşüncələriniz, hətta özünüz təkrarlardan, yəni təbəqələrdən ibarətsiniz. Siz nə birinci, nədə ki sonuncusunuz. Hər aldığımız nəfəsə şükür ediniz. 100 illik xaçlı işğalları isə bizi “bizdən” alıb çox kənarlara tullayıb. Fikir və düşüncələrimiz gah gülünc, gah da qorxunc libasda rəqs meydançasına çıxan naməlum, mübhəm “tensorlar” kimidir. Bizə yaddır. Haradan gəldiyini belə bilmirik. Bəyəm, yabançı intonasiyalara uyub “oynayanlar” azdır? Bunlar bəzən gülünc, bəzən vahiməli olur. Fikir ustadlarımızdan olan Cemil Meriç yazır ki, “onlar Fironlara bənzəyirlər, üzlərini camaatdan gizlədən fironlara”. Təəssüf ki, bizim öndə gedənlərimiz, necə deyirlər, ziyalılarımız o mübhəm, məchul xəyali məfhumlar üçün ehramlara daş daşıyan qullara çevriləblər. Nədən bu düşüncələrə daldım? Yazdığım alimin bu və ya digər xarakterlərini təhlil etdim. Yazımın əvvəlində qeyd etdiyim parafrazı yenə xatırlamalı oldum. İnsan insanı subyektiv cəhətdən dəyərləndirə bilər, çünki, o da insandır. Və düşüncələrimi alt-üst etdim. Ramazan müəllim kim olubsa da, o “ehramlara daş daşıyan qullardan olmayıb”. Onun milli xarakteri olub. Mərhum fikir ustadlarımızın ən parlaq və fəxarətli siması olan Bəxtiyar Vahabzadənin düşüncə şineliindən çıxmış, onun dupduru ideya çeşməsiindən su içmişdir. O Bəxtiyar ki, 1974-cü ildə “Allahu Əkbər” əsərini yazmışdır. O vaxtlar idi ki, sovet “partbiletinə” görə bugünkü “başbilənlər” əstəğfərullah Allahından və dinindən döndürüldülər. Bax, o zaman Bəxtiyar abi “Allahu Əkbər”i yazdı. Mərhum ustadın özü demişkən – “Xəyallar möhtəşəm, xəyallar şirin”. “Ramazan karvanı” bu müstəvidə maraqlıdır. Güman edirəm, onun haqqında bu kitabda müəllifi olduğu əsərlər barədə çox yazılıb. Mən isə Ramazanın gəldiyi məkanı və dövlətçiliyimiz, dəyərlərimiz üçün hansı statusa malik olduğunu izah etmək istədim. Yəni alim şəxsiyyətinin xarakter cizgilərini açığa çıxarmaq düşüncəsiylə.

İnsanı öyrənmək qədər çətin bir iş yoxdur. İnsanın bütün yönləri ilə tanınması mümkün olmadığı üçün onu öyrənmək, həm də öyrətmək çox çətinidir. Mövzusu insan olan hər bir elm, fərqli cəhətləri ələ alaraq tədqiq edir, amma nəhayətə çatmaq və insan haqqında bütün təfəsilatı ortaya çıxarmaq qeyri mümkündür. İnsanın kim olduğunu araşdırmaq üçün onun haqqında deyilmiş müxtəlif söz və tərifləri xatırlamaq lazımdır.

–“İnsan taksonomik adı ilə *Homo sapiens*-dik duruşa, nisbətən inkişaf etmiş beyinə, mücərrəd düşünmə, danışma qabiliyyətinə sahib məxluqdur.

–Məməlilərdən, iki əli, iki ayağı olan, iki ayaq üstündə dik bir şəkildə hərəkət edən, ağılı və düşünmə qabiliyyəti olan, dillə, sözlə ünsiyyət quran, ən inkişaf etmiş canlı varlıqdır”.

Bu materialist düşüncənin insana verdiyi tərifdir. Uzun illər biz də bu cəfəngiyyəti əzbərdən söyləmişik və bu gün də davam etməkdəyik. Başqa cür ola bilməz. Əgər müdir, deputat, bir sözlə, “adam” kimi yaşamaq istəyirsənsə, bu düşüncədə olmalısan.

Yunis Əmrə insanın özünü bilməsinin və əsl elimdən məqsədin nə olduğu haqqında nə gözəl demişdir:

Elm elm bilməkdir

Elm özünü bilməkdir

Sən özünü bilməzsən

Bu necə oxumaqdır?

Hacı Bəkdaşi Vəli də: “Oxunmağa ən çox möhtac olan kitab məhz insandır” kəlamı ilə insanın öz-özünü oxuması və nəfsini bilməsinin əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Cəmil Məriç müasir insan haqqında belə deyir: *Günümüzün insanı köklərdən qopmuş bir ağacdır. Həm özünə özgələşmiş, həm də təbiətə yadlaşmış. İstərdim Cəmil Məriçin bu düsturuyla hörmətli Ramazan müəllimi azca da olsa müqayisə edim. Mən deyərdim ki, Ramazan Qafarov kökündən qopmuş deyil, kökləri və rişələri daha dərinə işləmiş, yad ruzigarlara boyun əyməmək üçün çevrəyə yadlaşmış bir ağacdır. Ramazan müəllim millidir? Birmənalı deyərdik ki, bəli. Ancaq bu “təbiətə” yaddır. Bu “yadlıq” elə millilikdən irəli gəlir. Çünki o, saf bir mühitdən qoparılarq kirli bir məkanda yenidən “reabilitasiya” edilənlərdəndir. Ramazan öz mədəniyyətini və özünü bilən alimdir. Özünü bilən isə sözünü də bilir.*

“Özünü tanımaq, heyran-heyran özünü seyr etmək demək deyil. İnsanın həm nə olduğunu, həm də nə olmalı olduğunu öyrənməsidir. Necə düşüncəyini, necə yaşayacağını, necə xoşbəxt olacağını özünə bəxş etməsidir”. Bu anlamda Ramazan müəllim qayəsinin özünü axtarmaq olmasının vacibliyini vurğulamışdır.

Mövcud elmi konsepsiyalar və doktrinlər insan davranışlarını dərk etməyi, anlamağı, şərh etməyi və insanın hansı şərtlərdə necə davranacağını müəyyən et-

məyi izah edir. İnsanlar və davranışları araşdırılarkən zaman və məkan fərqliliyi pəncərəsindən də məsələyə yanaşıldığı üçün, fərqli mədəniyyətlər içində yaşayan fərdlərin zehniyyətləri, xarakterləri, əxlaq anlayışları, fərdi inkişafı bir-birindən fərqli tədqiq olunmalıdır.

Həqiqətən, insan kimi yaşamaq və həqiqi mənada insan olmaq olduqca çətinidir.

İnsanın kim olduğunu dərinlən öyrənməyimiz üçün onu yaradan, ona surət verən, onun keçmişini və gələcəyini bilən Ulu Allahın kitabına müraciət edilməlidir. Allah insanın kim olduğunu, bu dünyada nə iş görəcəyini, zəif və güclü tərəflərini və buna bənzər bir çox xislətlərini Quranda bizə izah etmişdir. Uca Yaradan insanı bir çox yönü ilə özünə tanıtmışdır. Zəif və güclü tərəflərini, məqsədini, gələcəyi yolu, arzu və istəklərini geniş şəkildə ortaya qoymuşdur.

Əslində **“insan kimdir?”** sualına belə cavab verə bilərik: *İnsan başında daşımali olan səltənət tacını ayağının altına qoyan, üzərində oturduğu nemətləri unudaraq üsyan edən, əlində güclü bir əsa olduğu halda ona söykənməkdə təkəbbürlük edən, önündəki qaranlığa dalmaq üçün tələsən bir məxluqdur.*

“Sadalanan mənfi xislətlərdən, cəhalət və nankorluqdan uzaq olan insan başqa sözlə **“özünü bilib, sonra Rəbbini tanıyan”** bir insan dünya və axirətdə səadətə qovuşar”.

Rəbbimiz bizi bir-birimizi tanımağımız üçün fərqli qəbilə və soylara bölmüşdür. İnsan ilk öncə özünü sonra da başqalarını tanımaq məcburiyyətindədir. Çünki o başqa insanlarla birgə ictimaiyyət içərisində yaşayan bir varlıqdır. Odur ki, həm özünü həm də başqalarını tanımaq üçün əlində olan imkanları bilməlidir. Elə bu səbəbə görə də tarix boyunca alimlər insan tanıma metodologiyaları haqqında kitablar yazıb sistemlər ortaya qoymuşdur. Əslində Ramazan Qafarlı da əsərlərində insan amilini önə gətirir. Başqalarından fərqli olaraq fantaziyalardan və uydurmalarından uzaq bir biçimdə. Düzdür, mifologiyadan da əsərləri var. Məlumdur ki, mən mifologiyayı birmənalı şəkildə qəbul etmirəm. Usdığımız deyir ki, “qaranlıqda döyüşmək olmaz”. Uzun illər bizə “yedizdirilən” elmi doktrinalar uçurumlara işıq salan oğru fənləri kimi bizi hara apardığının fərqiində olmamış. Məqsəd qarşımızdakı, ayağımızın altındakı uçurumu adlamaq olub. Qarşıda hansı qayalardan yığılacağımızın fərqiində olmamış. “İnsanı tanımanın iki əsas yolu vardır.

Birinci yol “insan deyilən məxluq” araşdıraraq onun bütün xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaq üçün gedilən **elmi araşdırmalar** yoludur.

İkinci yol isə insanı xəlq edən Uca **Yaradanın bəyanına müraciət** etməkdir. Bir əşyanı düzəldən usta başqalarından daha çox o əşyanı tanıdığı kimi bizi yaradan Uca Allahın insanlar haqqında peyğəmbərlər vasitəsi ilə xəbər verdiyi məlumatlar insan haqqında danılmaz, qüvvətli və doğru mənbədir. Hər iki yola müraciət edərək biraz da olsa, insanı öyrənmək olar. Amma bunu unutmaq ki,

insan olma sənəti hər zaman **insan tanıma sənətindən** çətindir”. İnsanı dərk etmək, kim olduğu barədə aydın və real bir düşüncəyə sahib olmaq lazımdır. Alimi öyrənmək qaranlıq sirləri aşkara çıxarmaq deyil, kim olduğunu, niyə nə etdiyini, necə etdiyini və bunun başqalarına təsirini aşılamaqdır. Başqasını dərk etmək özünüdərkətmədən keçir. **“Özünü bilən, Rəbbini bilər”** sözü *kamillik yolunun* başlanğıcını necə də vəciz ifadə etmişdir. Kamilliyə gedən yolun 4 əsası var.

- 1) Özünü tanıma.
- 2) Rəbbini tanıma.
- 3) Dünyanı tanıma.
- 4) Axirəti tanıma.

Bu dörd ünsürü bilmək vacibdir. Təəssüf ki, müasir elm və alimlər bunu dərk etməmişlər.

İnsanın bilgiləri onun əlində mayak və ya kompas kimidir. Alimin kompası isə illər uzunluğunu öyrəndiyi doğru dürüst elmdir. Düzdür, bizə ateist dönmədə təhsil veriblər, ancaq bizim ocaqlarımızda, evlərimizdə, küçələrimizdə, şəhərimizdə fikir öndərlərimiz olub. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Bəxtiyar Vahabzadə kimi, Əhməd Cavad kimi və eləcə də ata-babalarımız kimi. Onlar tarixi şüur, milli şüur, şəxsiyyət şüuru kimi yol xəritəmiz olublar.

Mən kiməm? Mən bu dünyada nə etməliyəm? Mən haraya üz tutmuşam?

Bu sualları məktəbdən öncə valideynlərimiz bizə öyrədib. Təbii ki, sovet məktəblərində hər şeyi tərs öyrədirdilər, əsasən də ideoloji sahəni. Uzun illər bizi kor ideologiyalar və şüarlar idarə etdi.

Ramazan karvanına qoşulanda təsbit edirsən ki, o, elmi təkcə kitablardan öyrənmir, *örnək alma və örnək olma* məsələsini Bəxtiyar Vahabzadədən öyrənməyi əhəmiyyət kəsb edir.

Həyat təcrübəsi və zəngin biliyi ilə özünü hədəfə çevirə bilir. İlk və böyük problemin elə insanın özü olduğunu və bu problemləri həll etmək üçün çarənin də insanın özü olduğunu şüuraltı bilincə çevirir. Ramazan Qafarlıya həsr edilmiş konfransın uğurlu adı var: “Zəka işığında”.

Rəbbimiz belə buyurur: *“Biz, Adəm övladını şərəfli və hörmətli elədik”* (İsra 70). İnsanın şərəf və izzət əlamətlərindən biri ağıl və zəka nemətlərindən düzgün istifadə etməsidir.

Zəka insanın öz fitrətini qorumaq üçün Allah tərəfindən ona verilmiş elə bir qabiliyyətdir ki, onunla məzəcindəki istedadları istifadə edərək həyatda qalmağa çalışır. Deməli, zəka “vəhbdir”, yəni anadangəlmədir. Ramazan müəllimin statusu onun zəkalı olmasını təsdiq edir.

Ağıl isə insanın zəkalarını (zəka çeşidlərini bütövlükdə), qəlb, ruh (nəfs), beyin və bədən bacarıqlarını həm səmərəli, həm də öz lehində istifadə edəbilmə qabiliyyətidir. Ağıl sonradan əmələ gəlir, yəni anadangəlmə deyil. Do-

ğularkən uşaqlarda bildiyimiz mənada ağıl olmaz, insanlar ağıl sonradan qazanırlar (Nəhl 78). Zəka anadangəlmə (vəhbi), ağıl isə sonradan qazanılan (kəsbi) mənəvi bir bacarıqdır.

“Zəka işığında” “Ramazan karvanına” bələdçi olduq. Bu karvanın yükü altın və qızıldan daha qiymətlidir. Bu karvanın yükü qəmli, nəşəli bir ömürdür. Çəkiyə gəlməz bir ömür. Təəsüf ki, vaxt macal vermədi yazını bitirəm. Bu yazı natamam yazı olduğu üçün Uca Allahdan təmənna edirəm, qismət etsin bu əsəri tamamlamağı və Bəxtiyar Vahabzadənin bir bəndi ilə sağollaşsın.

**Bu dünyadan umacağım mizandır,
Qorxdugum kəs bu mizanı pozandır.
Tox gədanın qudurmağı yamandır
Acından yox, mən doyandan qorxuram....**

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. Tərcümə Ə.Musayev, B., 2011.
2. Ali Bulut, İnsan İnşası, İstanbul, 2018
3. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika, B., «Elm və Təhsil», 2015, 454 səh.
4. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. II cild. Ritual-mifoloji dünya modeli. B., «Elm və Təhsil», 2019, 432 səh.
5. Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. – Bakı, «Elm və Təhsil», 2013, 540 səh.
6. Qafarlı R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası: qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası: / elmi red. və ön söz. müəll. S.Rzasoy.

